

МІНІСТЭРСТВА АДУКАЦЫІ РЭСПУБЛІКІ БЕЛАРУСЬ

УСТАНОВА АДУКАЦЫІ «ВІЦЕБСКІ ДЗЯРЖАЎНЫ ЁНІВЕРСІТЭТ ІМЯ П.М. МАШЭРАВА»

Гістарычны факультэт
Кафедра гісторыі Беларусі

Дапушчана да абароны

«7» 02 2018 г.

Загадчык кафедры

А.М. Дулаў

МАГІСТАРСКАЯ ДЫСЕРТАЦЫЯ

ПАДЗЕІ КАЗАЦКА-СЯЛЯНСКАЙ ВАЙНЫ 1648–1651 ГГ. НА БЕЛАРУСІ

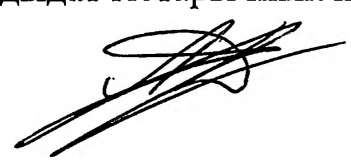
Спецыяльнасць 1-21 80 16 «Айчынная гісторыя»

Мяцеліца Кірыл Ігаравіч,
магістрант

Навуковы кіраўнік:

Дулаў Анатоль Мікалаевіч,
загадчык кафедры гісторыі Беларусі,
кандыдат гістарычных навук, дацэнт

РЭФЕРАТ

Магістарская дысертацыя 67 с., 79 крыніц.

КАЗАЦКА-СЯЛЯНСКАЯ ВАЙНА, ВЯЛКАЕ КНЯСТВА ЛІТОЎСКАЕ, РЭЧ ПАСПАЛІТАЯ, ПАЎСТАННЕ БАГДАНА ХМЯЛЬНІЦКАГА, КАЗАКІ, СЯЛЯНСТВА, ШЛЯХТА, ВОЙСКА, ХАРУГВЫ, ЗАГОНЫ, КАРОЛЬ, ГЕТМАН, ЯНУШ РАДЗІВІЛ.

Аб'ект даследавання – сацыяльна-палітычнае становішча беларускіх зямель у сяр. XVII ст.

Прадмет даследавання – казацка-сялянская вайна 1648–1651 гг. на Беларусі.

Мэта працы – гістарычная рэканструкцыя асноўных падзей казацка-сялянскай вайны 1648–1651 гг. на Беларусі, іх перадумоў і наступстваў.

Метады даследавання: агульнанавуковыя (аналіз і сінтэз, індукцыя і дэдукцыя, абагульненне) і спецыяльна-гістарычныя (гісторыка-генетычны, гісторыка-параўнальны).

Элементы навізны: з выкарыстаннем новых крыніц былі выяўлены раней не вядомыя факты, якія дапамаглі больш поўна рэканструяваць падзеі казацка-сялянскай вайны 1648–1651 гг. на Беларусі. Упершыню ў айчыннай гістарыяграфіі падрабязна асветлены баявыя дзеянні атрада І. Шохавы ў Верхнім Падняпроўі ў чэрвені – ліпені 1651 г.

Тэарэтычная і практычная значнасць: матэрыялы даследавання могуць выкарыстоўвацца пры далейшым навуковым асэнсаванні падзей казацка-сялянскай вайны 1648–1651 гг. на Беларусі, пры выкладанні айчыннай гісторыі ў школах і УВА, пры падрыхтоўцы семінараў, спецкурсаў, пры напісанні курсавых і дыпломных работ студэнтамі-гісторыкамі.

ЗМЕСТ

РЭФЕРАТ	2
УВОДЗІНЫ	4
ГЛАВА 1. ПЕРАДУМОВЫ І ПАЧАТАК КАЗАЦКА-СЯЛЯНСКАЙ ВАЙНЫ НА БЕЛАРУСІ.....	11
1.1 Перадумовы казацка-сялянскай вайны.....	11
1.2 Баявыя дзеянні на Беларусі ў 1648 г.	17
ГЛАВА 2. ВАЕННАЯ КАМПАНІЯ 1649 Г. НА БЕЛАРУСІ.....	26
2.1 Баявыя дзеянні ў першай палове 1649 г.....	26
2.2 Летняя кампанія 1649 года.....	32
ГЛАВА 3. ЗАВЯРШЭННЕ КАЗАЦКА-СЯЛЯНСКАЙ ВАЙНЫ НА БЕЛАРУСІ І ЯЕ НАСТУПСТВЫ	41
3.1 Баявыя дзеянні 1651 г. на Беларусі	41
3.2 Наступствы вайны 1648–1651 гг. на Беларусі.....	50
ЗАКЛЮЧЭННЕ	56
СПІС ВЫКАРЫСТАНЫХ КРЫНІЦ.....	59

УВОДЗІНЫ

Казацка-сялянская вайна 1648–1651 гг. – адна з самых яскравых і, між тым, трагічных падзей у гісторыі Беларусі. Адкрытая ўзброенная барацьба беларускіх сялян і гарадскіх нізоў была вынікам глыбокага ўнутрыпалітычнага крызісу, у якім Рэч Паспалітая апынулася ў сярэдзіне XVII ст. Паўстанне Б. Хмяльніцкага справакавала сацыяльны выбух, які ахапіў велізарную тэрыторыю і ўцягнуў у свой вір амаль усе сацыяльныя слаі насельніцтва беларускіх павеатаў Вялікага Княства Літоўскага. Магчыма, менавіта казацка-сялянская вайна стала тым самым пераломным момантам, які ўвасабляў сабой канец так званага “Срэбнага веку” Рэчы Паспалітай.

Актуальнасць даследавання абумоўлена маштабнасцю падзей 1648–1651 гг. і іх роляй у гістарычным лёсе беларускага народа. Дадатковым стымулам для вывучэння казацка-сялянскай вайны з’яўляецца фактычная нераспрацаванасць праблемы ў айчыннай і замежнай гістарыяграфіі. Сёння, калі ў навукоўцаў ёсць магчымасць вольна карыстацца малаўжывальнымі крыніцамі, надышоў час перагледзець вынікі папярэдніх даследаванняў, зірнуць пад іншым вуглом на звесткі з ужо вывучаных і новых дакументаў.

Мэтай даследавання з’яўляецца рэканструкцыя асноўных падзей казацка-сялянскай вайны 1648–1651 гг. на Беларусі, яе перадумоў і наступстваў. У межах пастаўленай мэты былі вызначаны наступныя задачы:

- выяўленне палітычных, сацыяльна-эканамічных і этнаканфесійных фактараў, якія абумовілі перарастанне існаваўшых у грамадстве ВКЛ супярэчнасцей у форму ўзброенай барацьбы;
- асвятленне ходу баявых дзеянняў на беларускіх землях ВКЛ у 1648–1651 гг. і даследаванне працэсаў, якія праходзілі ў зоне баявых дзеянняў;
- ацэнка палітычных і сацыяльна-эканамічных наступстваў вайны для жыхароў беларускіх павеатаў ВКЛ.

Аб'ектам даследавання з'яўляецца сацыяльна-палітычнае становішча беларускіх зямель у сяр. XVII ст. Прадметам даследавання выступае казацка-сялянская вайна 1648–1651 гг. на Беларусі.

У дарэвалюцыйнай гістарычнай літаратуры казацка-сялянская вайна на Беларусі знаходзілася ў цені больш маштабных падзей на Украіне і не разглядалася даследчыкамі асобна. Тым не менш, такія прадстаўнікі народніцкага накірунку гістарыяграфіі, як М.С. Грушэўскі і М.І. Кастамараў, ў сваіх працах, прысвечаных паўстанню Б. Хмяльніцкага, хоць і не выдзялялі ў якасці самастойнай з'явы ваенныя дзеянні на Беларусі, але для свайго часу апісалі іх дастаткова падрабязна [22, 23, 31]. Галоўны акцэнт пры гэтым ставіўся на нацыянальным і рэлігійным аспектах вайны. Пры гэтым абодва гісторыкі не хавалі сваіх сімпатыяў да паўстанцаў. Шмат карыснай інфармацыі ўтрымлівае і прысвечанае кіеўскаму паходу Я. Радзівіла даследаванне Я.І. Смірнова, які, аднак, устрымліваўся ад асабістых ацэнак падзей на Беларусі [51].

Першым з беларускіх гісторыкаў, хто звярнуў увагу на сацыяльную барацьбу ў сяр. XVII ст., быў В.Ю. Ластоўскі [33]. Аднак для яго казацка-сялянская вайна была толькі эпизодам вялікай вайны паміж казакамі і палякамі. Падобных поглядаў прытрымліваўся і У.М. Ігнатоўскі, які таксама не разглядаў “казацка-мужыцкае паўстанне” ў якасці асобнай падзеі [29]. У адрозненне ад іх Л.І. Акіншэвіч адстойваў думку аб наяўнасці на беларускіх землях казацтва і быў першым, хто ўвёў у навуковы ўжытак тэрмін “казацка-сялянская вайна” [6]. Аднак неабходна адзначыць, што ў працах Л.І. Акіншэвіча прасочваецца тэндэнцыя да штучнага пераносу здабыткаў “народніцкай” украінскай гістарыяграфіі на беларускія рэаліі, што з'яўляецца метадалагічнай памылкай.

У 1930-я гг. у савецкай гістарыяграфіі спробы асобнага разгляду падзей на Беларусі прадпрымалі І.Ф. Лочмель і Е.Г. Шулякоўскі, якія згодна з марксісцка-ленінскай метадалогіяй і абапіраючыся на новыя архіўныя крыніцы прыйшлі да высновы пра класавы характар “сялянскай вайны” [35, 66]. Пры гэтым быў зроблены акцэнт на тэме яднання з Расіяй як адной з мэтаў барацьбы беларускіх сялян і мяшчан. У адпаведнасці з гэтым тэзісам былі выдзелены і храналагічныя межы “сялянскай вайны”: 1648–1654 гг. У гэтым жа рэчышчы былі напісаны працы

В.А. Галабуцкага і Д.Л. Пахілевіча, якія таксама адзначалі асаблівую важнасць рускіх у сумеснай барацьбе беларусаў і ўкраінцаў [35, 45]. Нягледзячы на тое, што В.А. Галабуцкі прысвяціў сваё даследаванне дыпламатычнай гісторыі паўстання Б. Хмяльніцкага, ён увёў у навуковы абарот шмат дакументаў, якія датычацца казацка-сялянскай вайны на Беларусі. У прыватнасці, у сваёй кнізе гісторык ускосна закрануў некаторыя эпізоды баявых дзеянняў казацкага загона І. Шохавы ў Верхнім Падняпроўі летам 1651 г.

Важны ўнёсак у даследаванне праблемы зрабіў Л.С. Абецэдарскі, які ўвёў у навуковы абарот многа новых крыніц [1, 2]. Пры гэтым ён таксама адстойваў тэзісы аб выкліканым класавымі супярэчнасцямі і нацыянальна-рэлігійным прыгнётам паўстанні беларусаў супраць польскага панавання. Акрамя таго, Л.С. Абецэдарскі падкрэсліваў жаданне беларускіх сялян і мяшчан уз'яднацца з расійскім народам. Гэтыя погляды панавалі ў беларускай навуцы да распаду СССР.

Пры гэтым у савецкія часы выйшаў шэраг даследаванняў, якія хоць і не прысвячаліся непасрэдна казацка-сялянскай вайне, але закраналі яе асобныя эпізоды. Прыкладам можна адзначыць багатыя на фактычны матэрыял працы Б.З. Капыскага, А.М. Мальцава, В.І. Мялешкі і М.А. Ткачова [30, 38, 39, 55, 56].

У канцы 1980-х гг. даволі арыгінальную ідэю прапанаваў украінскі даследчык А.П. Арцюшэўскі, які лічыў, што звязаныя з паўстаннем Б. Хмяльніцкага падзеі на Украіне і Беларусі былі часткамі агульнага антыфеадальнага руху ўсходнеславянскіх народаў [8]. Ужо пасля распаду Савецкага Саюза гэтая думка была некалькі перагледжана і перапрацавана В.І. Мялешкам, які не толькі звузіў храналагічныя рамкі казацка-сялянскай вайны да 1648–1651 гг., але і даў ёй новую назву – “антыфеадальная вайна” [18]. Пры гэтым гісторык лічыў, што ў паўстанцаў не было ніякіх палітычных мэтаў, а само паўстанне насіла выключна антышляхецкі характар. Прыхільнікам новага тэрміна быў і Г.М. Сагановіч, аднак у адрозненне ад В.І. Мялешкі ён лічыў беларускія падзеі ўсяго толькі адным з эпізодаў “хмяльніччыны” [49, 50].

Вяртанне беларускай гістарыяграфіі ў 2000-я гг. да тэрміна “казацка-сялянская вайна” звязна з імем С.А. Чаропкі, які на дадзены момант з'яўляецца ледзь не

адзіным айчынным спецыялістам па дадзенай тэме [59–63]. Ён кваліфікаваў падзеі 1648–1651 гг. як справакаваную казацкім паўстаннем барацьбу ніжэйшых слаёў грамадства супраць усеўладдзя шляхты з мэтай яго вынішчэння. Даследчык не толькі падняў вялікі пласт не вядомых раней дакументаў, але і звярнуў увагу на тыя аспекты казацка-сялянскай вайны, якія абмінулі ўвагай яго папярэднікі. У прыватнасці, С.А. Чаропка падрабязна разгледзеў у сваіх працах такія тэмы, як палескі паход Я. Радзівіла, ваенная кампанія 1651 г., тэрор падчас казацка-сялянскай вайны і інш. Прычыны падзей 1648–1651 гг. на Беларусі С.А. Чаропка бачыць у перапляценні сацыяльных супярэчнасцяў, якія знайшлі выявленне ў форме рэлігійнай барацьбы. На думку даследчыка, у першай палове XVII на беларускіх землях ВКЛ канчаткова аформіліся два супрацьлеглыя лагеры з рознымі інтарэсамі (з аднаго боку – сялянства і гарадскія нізы, а з другога – шляхта і багатае мяшчанства), што прывяло да актывізацыі рэлігійнага канфлікту. Таксама адной з ускосных прычын вайны С.А. Чаропка называе складанае знешнепалітычнае становішча, у якім апынулася Рэч Паспалітая ў самым пачатку 1648 г.

Апошнім часам у айчыннай гістарыяграфіі назіраецца пэўная цікавасць да казацка-сялянскай вайны. Краязнаўца М. Анісавец падрабязна асвятліў падзеі абедзюх лоеўскіх бітваў [7]. Акрамя таго, ён з’яўляецца аўтарам некалькіх артыкулаў у трохтомнай энцыклапедыі “Вялікае княства Літоўскае”, прысвечаных казацка-сялянскай вайне на Беларусі [16, 17]. Скрозь прызму гісторыі беларускай вёскі разгледзеў падзеі 1648–1651 гг. В.Л. Насевіч [44]. Даследчык бачыць прычыны канфлікту ў тым цывілізацыйным адрыве русінскай (беларускай і украінскай) эліты ад народных мас, які аформіўся ў першай палове XVII ст. Праблему ацэнкі і ролі казацка-сялянскай вайны ў найноўшай беларускай гістарыяграфіі закранаў А.І. Шаланда, на думку якога тэрмін “казацка-сялянская вайна” з’яўляецца не самым удалым, паколькі “у ім прападае супрацьлеглы бок канфлікту – шляхта” [64]. Пры гэтым гісторык лічыць, што беларуская сітуацыя часоў “хмяльніччыны” цалкам адрозніваецца ад украінскай, паколькі ў першым выпадку мясцовая шляхта кіравалася не толькі асабістымі, рэлігійнымі і саслоўнымі, але і нацыянальнымі інтарэсамі.

Украінская гістарыяграфія ХХ ст. збольшага разглядала падзеі 1648–1651 гг. на Беларусі ў кантэксце нацыянальна-вызваленчай барацьбы ўкраінскага і беларускага народаў. Аднак пасля распаду СССР ва Украіне ў адносінах да паўстання Б. Хмяльніцкага стала панавальнай канцэпцыя “нацыянальнай рэвалюцыі”. Яскравымі прадстаўнікамі новага накірунку з’яўляюцца В.А. Смолій, В.С. Сцепанкоў, якія ў сваіх даследаваннях часам звярталіся да падзей на Беларусі [52, 53]. Таксама некаторыя эпізоды казацка-сялянскай вайны на Беларусі закраналі ў сваіх працах В.М. Гарабец, В.В. Крывацэя, Ю.А. Мыцык і С.М. Плохій [20, 32, 40, 46, 47].

У ХІХ ст. польская гістарыяграфія традыцыйна разглядала казацка-сялянскую вайну ў кантэксце польска-казацкага супрацьстаяння. Унікальныя звесткі пра падзеі “хмяльніччыны” на Беларусі ўтрымліваюцца ў працах Э. Катлубая і В. Ліпінскага. Калі першы напісаў манументальную біяграфію гетмана польнага літоўскага Я. Радзівіла, то другі падрабязна даследаваў жыццё наказнога казацкага гетмана М. Крычэўскага [69, 70]. Пачынаючы з другой паловы ХХ ст. польскія гісторыкі ўсё часцей сталі разглядаць казацка-сялянскую вайну асобна ад падзей на Украіне. За гэты перыяд імі было напісана шмат навуковых прац, якія ўтрымліваюць важныя звесткі па гісторыі казацка-сялянскай вайны. Асабліва трэба адзначыць даследаванні К. Бабытынскага, Г. Віснера, З. Вуйцыка, А. Маеўскага, М. Нагельскага [36, 37, 67, 71, 78, 79]. Шмат карыснай інфармацыі пра дэмаграфічныя наступствы казацка-сялянскай вайны змяшчае адзіная ў сваім родзе праца Ю. Можы [41]. Асобна трэба адзначыць фундаментальную кнігу В. Бярнацкага, якая поўнасьцю прысвечана баявым дзеянням на Беларусі ў 1648–1649 гг. і на дадзены момант з’яўляецца адзіным падобным выданнем [13]. Пры гэтым В. Бярнацкі сканцэнтраван у сваёй працы ўвагу непасрэдна на ваенных падзеях вайны і амаль не закранаў у сваёй працы пытанні яе перадумоў і наступстваў.

Акрамя таго, нельга не ўзгадаць англамоўную працу Ф. Сысына, якая ў шырокім сэнсе прысвечана лёсам русінскай шляхты падчас паўстання Б. Хмяльніцкага [75]. Вялікую карысць для разумення эканамічных механізмаў і наступстваў падзей 1648–1651 гг. мае даследаванне літоўскага гісторыка А. Ціла, які

пры гэтым разглядае казацкая-сялянскую вайну ў якасці аднаго з эпизодаў вялікай “Дваццацігадовай вайны 1648–1667” [58].

Каштоўнымі крыніцамі па гісторыі казацка-сялянскай вайны з’яўляюцца такія зборнікі дакументаў, як “АВАК”, “Архив ЮЗР”, “АСДОИСЗР”, “АЮЗР”, “Белоруссия в эпоху феодализма”, “Воссоединение Украины с Россией”, “Джерела з історыі Нацыянальна-визвольнай вайны украінскага народа 1648–1658 рр.”, “Документи Богдана Хмельницькага”, “Документы об освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг.”, “Русско-белорусские связи. Сборник документов (1570–1667)” і “Універсали Богдана Хмельницькага 1648–1657” [3, 4, 5, 9, 10, 11, 14, 15, 23–26, 48, 57]. Важная інфармацыя аб падзеях 1648–1651 гг. утрымліваецца ў зборы заканадаўчых актаў “Volumina legume” [76, 77].

Шырокую панараму казацка-сялянскай вайны даюць і дыярыўшы П. Абуховіча, С. Асвенцыма, М. Емялёўскага, Б. Маскевіча, А. Радзівіла [27, 68, 72–74]. Тым не менш, трэба мець на ўвазе, што дадзеныя дыярыўшы ўяўляюць сабой выключна шляхецкі погляд на падзеі 1648–1651 гг. У дадзеным выпадку сінхроннымі крыніцамі з’яўляюцца казацкія хронікі, такія як ананімны “Летапіс Самавідца” [34]. Аднак відавочная суб’ектыўнасць апошняга прымушае ставіцца да яго з пэўнай асцярожнасцю. Шмат вельмі цікавай інфармацыі ўтрымліваюць яўрэйскія хронікі часоў “хмяльніччыны” [28]. У сваіх творах Н. Гановера і Меер паведамлілі аб тых цяжкіх выпрабаваннях, якія выпалі на долю яўрэяў Рэчы Паспалітай падчас паўстання Б. Хмяльніцкага.

У ходзе працы над даследаваннем таксама былі выкарыстаны дакументы Метрыкі ВКЛ, якія дазволілі атрымаць больш поўнае ўяўленне аб эканамічных наступствах казацка-сялянскай вайны [42, 43].

Тэарэтыка-метадалагічную аснову даследавання склалі прынцыпы аб’ектыўнасці, гістарызму, сістэмнасці. У працэсе даследавання былі выкарыстаны агульнанавуковыя (аналіз і сінтэз, індукцыя і дэдукцыя, абагульненне) і спецыяльна-гістарычныя (гісторыка-генетычны, гісторыка-параўнальны) метады. Выкарыстанне гэтых метадаў дазволіла вылучыць

перадумовы казацка-сялянскай вайны, падрабязна рэканструяваць яе асноўныя этапы і ацаніць палітычныя і сацыяльна-эканамічныя наступствы для Беларусі.

Матэрыялы і вынікі даследавання прайшлі апрацацыю на Міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі для студэнтаў, аспірантаў і маладых вучоных “XI Машэраўскія чытанні” (г. Віцебск, 18 кастрычніка 2017 г.) і Рэгіянальнай навукова-практычнай канферэнцыі выкладчыкаў, навуковых супрацоўнікаў і аспірантаў “Навука – адукацыі, вытворчасці, эканоміцы” (г. Віцебск, 15 лютага 2018 г.). Матэрыялы даследавання былі надрукаваны ў зборніках навукова-практычных канферэнцый і часопісе “Маладосць”.

СПІС ВЫКАРЫСТАНЫХ КРЫНІЦ

1. Абецедарский, Л.С. Белоруссия и Россия. Очерки русско-белорусских связей второй половины XVI–XVII в. / Л.С. Абецедарский. – Мн.: “Вышэйшая школа”, 1978. – 256 с.
2. Абецэдарскі, Л.С. Барацьба ўкраінскага і беларускага народаў за уз’еднанне з Расіяй у сярэдзіне XVII века. / Л.С. Абецэдарскі. – Мн.: Рэд. паліт. літ., 1954. – 68 с.
3. Акты, издаваемые Виленской археографической комиссией для разбора древних актов (АВАК). В 39 т. – Вильна, 1865-1915. – Т. 29: Акты о евреях. – Вильна: Электро-Тип. “Русский Почин”, 1902. – 539 с.
4. Акты, издаваемые Виленской археографической комиссией для разбора древних актов (АВАК). В 39 т. – Вильна, 1865-1915. – Т. 34: Акты, относящиеся ко времени войны за Малороссию (1654–1667). – Вильна: Электро-Тип. “Русский Почин”, 1909. – 588 с.
5. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографической комиссией (АЮЗР). В 15 т. – СПб., 1861–1892. – Т. 3: 1638–1657. – СПб.: Тип. П.А. Кулиша, 1861. – 770 с.
6. Акіншэвіч, Л. Беларускае казацтва ў украінскай гістарыяграфіі. / Л. Акіншэвіч // Польша. – 1929. – № 6. – С. 170–182.
7. Анісавец, М. Лоеўскі прарыў 6 ліпеня 1651 года. / М. Анісавец // Маладосць. – 2017. – №10. – С. 105–115.
8. Артюшевский, О.П. – Совместная антикрепостническая борьба трудящихся масс России, Украины и Белоруссии: вторая половина XVI – 60-е годы XVII столетия. / О.П. Артюшевский. – Киев: Вища школа, 1987. – 154 с.
9. Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси, издаваемый при управлении Виленского учебного округа (АСДОИСЗР). В 14 т. – Вильна, 1867–1904. – Т. 1. – Вильна: Печатня губ. прав. – 410 с.

10. Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссией для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе (Архив ЮЗР). – Часть 3. – Том 4: Участие южнорусского населения в восстании Б. Хмельницкого. – Киев: Лито-типогр. Императорского Университета, 1914. – 1100 с.
11. Белоруссия в эпоху феодализма: Сб. документов: В 3 т. / Ред. коллегия: А.И. Азаров [и др.]. – Минск: Изд-во АН БССР, 1959–1961. – Т. 2: С сер. XVII до конца XVIII века до воссоединения с Россией. – 560 с.
12. Борисенков, Е.П. Экстремальные природные явления в русских летописях XI-XVII вв. / Е.П. Борисенков, В.М. Пасецкий. – Ленинград: Гидрометеиздат, 1983. – 240 с.
13. Бярнацкі, В. Паўстаньне Хмяльніцкага: ваенныя дзеянні ў Літве ў 1648–1649 гг. / В. Бярнацкі. – Смаленск: Інбелкульт, 2015. – 183 с.
14. Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы. В 3 т. / Ред. коллегия: П.П. Гудзенко и др. – Москва: Изд-во АН СССР, 1953. – Т. 2: 1648–1651 годы. – 588 с.
15. Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы. В 3 т. / Ред. коллегия: П.П. Гудзенко и др. – Москва: Изд-во АН СССР, 1953. – Т. 3: 1651–1654 годы. – 646 с.
16. Вялікае княства Літоўскае. Энцыклапедыя у 3 т. / рэдкал.: Г. П. Пашкоў (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск: Беларус. Энцыкл., 2007–2010. 2-е выданне. – Т. 1. – 2007. – 684 с.
17. Вялікае княства Літоўскае. Энцыклапедыя у 3 т. / рэдкал.: Г. П. Пашкоў (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск: Беларус. Энцыкл., 2007–2010. 2-е выданне. – Т. 2. – 2007. – 792 с.
18. Гісторыя сялянства Беларусі ад старажытнасці да 1996 г. У 3 т. / пад рэд.: Я.К. Анішчанка, Г.Я. Галенчанка, В.Ф. Голубеў. – Мн.: Беларуская навука, 1997. – Т. 1: Ад старажытнасці да 1861 г. – 431 с.

19. Голобуцкий, В.А. Дипломатическая история освободительной войны украинского народа 1648–1654 / В.А. Голобуцкий. – Киев: Госполитиздат УССР, 1962. – 360 с.
20. Горобець, В.М. Білорусь козацька. / В.М. Горобець. – Київ: Ін-тісторії НАН України, 1998. – 98 с.
21. Грушевський, М.С. Історія України-Руси. Т. 8 / М.С. Грушевський – Фотопередрук з 2-го видання 1922 року. – Нью-Йорк: ВТ "Книгоспілка", 1956. – 864 с.
22. Грушевський, М.С. Історія України-Руси. В 11 т., 12 кн. / М.С. Грушевський. – Київ: Наукова думка, 1995. – Т. 9. Кн. 1: Роки 1650–1654. – 880 с.
23. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр.: в 4 т. / Упор.: Ю. Мицик. – Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, 2012–2015. – Т. 1: 1648–1649 рр. – 680 с.
24. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр.: В 4 т. / Упор. Ю. Мицик. – Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, 2012–2015. – Т. 2: 1650–1651 рр. – 704 с.
25. Документи Богдана Хмельницького / Упор. І.Крип'якевич. – Київ: Вид-во АН УРСР, 1961. – 740 с.
26. Документы об освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг. / Сост.: А.З. Барабой, И.Л. Бутич, А.Н. Катренко, Е.С. Компан. – Киев: Науковая думка, 1965. – 828 с.
27. Дыярыўшы XVII стагоддзя (1594–1707 гады). / рэдкал. А.У. Бразгуноў [і інш.]. – Мінск: Беларуская навука, 2016. – 467 с.
28. Еврейские хроники XVII столетия. Эпоха "хмельничины". / Исследование, перевод и комментарии С. Борового. – М.; Иерусалим: Мосты культуры/Гешарим, 2015. – 354 с.
29. Ігнатоўскі, У.М. Кароткі нарыс гісторыі Беларусі. / У.М. Ігнатоўскі. – Мн.: Беларусь, 1992. – 190 с.

30. Копыцкий, Б.З. Рукописные книги городских и земских судов как исторический источник по истории крестьянства Белоруссии (конец XVI – первая половина XVII вв.) / Б.З. Копыцкий // Белоруссика: Книговедение, источники, библиография [Сб. статей] / АН БССР, Фундам. б-ка им. Я. Колоса; [редкол.: М.П. Стрижонок (отв.) и др.]. – Минск: Фундам. б-ка АН БССР, 1980. – 117 с.
31. Костомаров, Н.И. Богдан Хмельницкий. / Н.И. Костомаров. – М.: Чарли, 1994. – 768 с.
32. Кривошея, В.В. Козацька еліта Гетьманщини. / В.В. Кривошея. – Київ: ІПіЕНД імені І.Ф. Кураса, 2008. – 452 с.
33. Ластоўскі, В.Б. Кароткая гісторыя Беларусі. / В.Ю. Ластоўскі. – Мн.: "Універсітэцкае", 1993. – 126 с.
34. Літопис Самовидця. / Вид. підг. Я.І. Дзира. – Київ: Наукова думка, 1971. – 208 с.
35. Лочмель, И.Ф. Очерк истории борьбы белорусского народа против польских панов / И.Ф. Лочмель. – Москва: Воениздат, 1940. – 164 с.
36. Маеўскі, А. Палітычна-вайсковая дзейнасць Аляксандра Гілярыя Палубінскага ў 1646–1654 гг. / А. Маеўскі // Arche. – 2012. – № 6 – С. 440–463.
37. Маеўскі А. Узяцце Пінска войскам ВКЛ у лістападзе 1648 г. / А. Маеўскі // Arche. – 2015. – № 12 – С. 9–16.
38. Мальцев, А.Н. Россия и Белоруссия в середине XVII века. / А.Н. Мальцев. – М.: Изд-во моск. ун-та., 1974. – 256 с.
39. Мелешко, В.И. Могилев в XVI - середине XVII в. / В.И. Мелешко. – Мн.: Наука и техника, 1988. – 264 с.
40. Мицик, Ю. Битва під Лоевим 1649 р. / Ю. Мицик. // Гісторыя Лоеўская зямлі. Факты, Каментарыі: матэрыялы міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі, прысвечанай 500-годдзю ўтварэння г.п. Лоеў (Лоеў, 20 кастрычніка 2005 г.) / Рэд. кал. С.А. (адк. рэд.) і інш. – Гомель, 2006. – С. 34 – 43.

41. Можы, Ю. Дэмаграфічны спадска Беларусі і Ліцьве ў сярэдзіне XVII стагодзьзя. / Ю. Можы // Спадчына. – 1994. – №5. – С. 19–35.
42. Нацыянальны гістарычны архіў Беарусі (НГАБ). – Ф.КМФ-18. – Воп.1. – Адз. зах. 124. – Арк. 207 адв. – 208.
43. Нацыянальны гістарычны архіў Беарусі (НГАБ). – Ф.КМФ-18. – Воп.1. – Адз. зах. 130. – Арк. 362 адв. – 364.
44. Носевич, В.Л. Традиционная белорусская деревня в европейской перспектив. / В.Л. Носевич. – Мн.: Технология, 2004. – 350 с.
45. Похилевич, Д.Л. Белорусское казачество. / Д.Л. Похилевич // Наук. зап. Львівскаго державнаго ун-ту ім. Івана Франка: Сер. істор. – 1957. – Т. XLIII. – Вип. 6. – С. 145 – 172.
46. Плохий, С. Освободительная война украинского народа 1648–1654 гг. в латиноязычной историографии середины XVII века / С.Н. Плохий. – Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1983. – 64 с.
47. Плохий, С. Священне право постання: Берестейська унія і релігійна легітимація Хмельниччини. / С. Плохий // Держава, суспільство і Церква в Україні у XVII столітті. – Львів: Інст. Істор. Львівської Богословської Академії, 1996. – С. 1–13.
48. Русско-белорусские связи. Сборник документов (1570–1667). / Отв. ред.: Л.С. Абецедарский, М.Я. Волков. – Мн.: Изд-во “Высшая школа”, 1963. – 534 с.
49. Сагановіч, Г.М. Войска Вялікага Княства Літоўскага ў XVI–XVII стст. / Г.М. Сагановіч. – Мн.: Навука і тэхніка, 1994. – 79 с.
50. Сагановіч, Г.М. Нарыс гісторыі Беларусі ад старажытнасці да канца XVIII стагоддзя. / Г.М. Сагановіч. – Мн.: “Энцыклапедыкс”, 2001. – 412 с.
51. Смирнов, Я.И. Рисунки Киева 1651 года по копиям их конца XVIII века / Я.И. Смирнов // Труды XIII Археологического съезда в Екатеринославе. В 2 т. Т. 2. – Москва: Товарищество типографии А.И.Мамонтова, 1908. – С. 197–512.
52. Смолій, В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький: соціально-політичний портрет. / В.А. Смолій, В.С. Степанков. – Київ: Либідь, 1995. – 624 с.

53. Смолій, В.А., Степанков В.С. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.). / В.А. Смолій, В.С. Степанков. – Київ: Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2009. – 447 с.
54. Таирова-Яковлева Т.Г. Гетманы Украины. Истории о славе, трагедиях и мужестве. / Т.Г. Таирова-Яковлева. – М.: Центрполиграф, 2011. – 470 с.
55. Ткачев, М.А. Замки Белоруссии. / М.А. Ткачоў. – Мн.: Полымя, 1987. – 222 с.
56. Ткачоў, М.А. Замкі і людзі. / М.А. Ткачоў. – Мн.: Навука і тэхніка, 1991. – 184 с.
57. Універсали Богдана Хмельницького 1648–1657. / Упор.: І. Крип'якевич, І. Бутич. – Київ: Вид. дім. "Альтернативи", 1998. – 416 с.
58. Ціла, А. Скарб Вялікага Княства Літоўскага падчас Дваццацігадовай вайны (1648—1667 гг.). / А. Ціла. – Смаленск: Інбелкульт, 2016. – 384 с.
59. Чаропка, С.А. Казацка-сялянкая вайна 1648–1651 гадоў на Беларусі: некаторыя вынікі даследавання / С.А. Чаропка // Известия Гомельского гос. ун-та. им. Ф. Скорины. – 2009. – №4 (55), Ч. 1. – С. 92–96.
60. Чаропка, С.А. Палескі паход Януша Радзівіла 1649 г. / С.А. Чаропка // Беларускі гістарычны часопіс. – 2011. – №1. – С. 15 – 22.
61. Чаропка, С.А. Палессе ў ліхалецці сярэдзіны XVII ст. / С.А.Чаропка // Вялікае Княства Літоўскае: палітыка, эканоміка, культура: зб. навук. арт. У 2 Ч. Ч. 1. / уклад.: А. А. Скеп'ян. – Мінск: Беларуская навука, 2017. – С. 395 – 408.
62. Чаропка, С.А. Спробы рэанімацыі казацка-сялянскай вайны ў Беларусі вясной-летам 1651 г. / С.А. Чаропка // Науч. труды Респ. инст-та высш. школы: Истор. и психолого-педагогич. науки. Сб. науч. статей. Вып. 11. В 2 ч. Ч.1. – Мн.: РИВШ, 2011. – С. 293–298.
63. Чаропка, С.А. Тэрор як форма барацьбы ў казацка-сялянскай вайне 1648–1651 гадоў на Беларусі. / С.А. Чаропка // Известия Гомельского гос. ун-та. им. Ф. Скорины. – 2016. – №4 (97), Ч. 1. – С. 67–72.
64. Шаланда, А. І. Ацэнка ролі і значэння казацка-сялянскай вайны 1648– 1651 гг. у гісторыі Беларусі ў найноўшай айчыннай гістарыяграфіі. / А.І. Шаланда

- // Вялікае Княства Літоўскае: палітыка, эканоміка, культура: зб. навук. арт. У 2 Ч. Ч. 1 / уклад.: А. А. Скеп'ян. – Мінск: Беларуская навука, 2017. – С. 373 – 381.
65. Шоню, П. Цивилизация классической Европы. / П. Шоню. – Екатеринбург: У-фактория, 2005. – 608 с.
66. Шуляковский, Х.Г. Из истории борьбы белорусского народа с польским панством в XVII веке / Х.Г. Шуляковский // Уч. Записки ЛГУ. – 1940. – Т. 67. – С. 94–116.
67. Bobiatyńki, K. W cieniu Beresteczka: działania militarne armii litewskiej przeciwko Kozakom w 1651 roku / K. Bobiatyńki // Przegląd Historyczno-Wojskowy. – 2013. – Tom 14(65), Numer 3 (245). – S. 7–30.
68. Jemiołowski, M. Pamiętnik dzieje Polski zawierający: (1648-1679) / M. Jemiołowski. - Warszawa: DiG, 2000. – 612 s.
69. Kotłubaj, E. Życie Janusza Radziwiłła / E. Kotłubaj. – Oświęcim: Napoleon V, 2016 – 350 s.
70. Lipiński, W. Stanisław Michał Krzyczewski. Z dziejów walki szlachty ukraińskiej w szeregach powstańczych pod wodzą Bohdana Chmielnickiego. / W. Lipiński – Kraków: Drukarnia A. Rippera, 1912. – 376 s.
71. Nagielski, M. Społeczeństwo W.Ks.Lit. w trakcie wypraw J. Radziwiłła przeciwko Kozakom (1649–1651) / M. Nagielski // Вялікае Княства Літоўскае: палітыка, эканоміка, культура: зб. навук. арт. У 2 Ч. Ч. 1. / уклад.: А.А. Скеп'ян. – Мінск: Беларуская навука, 2017. – С. 382 – 394.
72. Oświęcim, S. Dyaryusz 1643–1651 / S. Oświęcim. – Kraków: Wyd. W. Chermak, 1907. – 427 s.
73. Pamiętniki Filipa, Michała i Teodora Obuchowiczów (1630–1707) / pod red. A. Rachuby. – Warszawa: DiG, 2003. – 640 s.
74. Radziwiłł, A.S. Pamiętnik o dziejach w Polsce. W 3 t. T. 3. / Opr. i tłum. A. Przyboś, R. Żelewski. – Warszawa: PIW, 1980. – 614 s.
75. Sysyn, F. Between Poland and the Ukraine: The Dilemma of Adam Kysil, 1600-1653 // F. Sysyn. – Harvard Ukrainian Research Institute, 1985. – 406 p.

76. Volumina legum. Przedruk zbioru praw staraniem X. X. Pijarów w Warszawie od roku 1732 do roku 1782 wydanego. – Peterburg, 1859. – T. 3. – 472 s.
77. Volumina legum. Przedruk zbioru praw staraniem X. X. Pijarów w Warszawie od roku 1732 do roku 1782 wydanego. – Peterburg, 1859. – T. 4. – 501 s.
78. Wisner, H. Działalność wojskowa Janusza Radziwiłł 1648–1655. / H. Wisner // Rocznik Białostocki. – 1976. – T. 13. – S. 53–107.
79. Wójcik, Z. Dzikie Pola w ogniu. O Kozaczyźnie w dawnej Rzeczypospolitej. / Z. Wójcik. – Warszawa: Wiedza Powszechna, 1960. – 284 s.